

สาเหตุและผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงจำนวนประชากรอีสาน

สุวิทย์ ธีรศาสตร์*

บทนำ

ใน พ.ศ.2447 หรือเมื่อเกือบศตวรรษ ประชากรอีสานจากการสำรวจสำมะโนประชากรในปีนั้นมีประชากร 1,894,765 คน (Grawbowsky, 1993 : 31) หรือร้อยละ 28.61 ของประชากรทั้งประเทศขณะนั้น (6,622,732 คน) ภาคอีสานในช่วงนั้นและต่อมาอีก 4-5 ทศวรรษ ทรัพยากรธรรมชาติยังอุดมสมบูรณ์มาก ดังจะยกตัวอย่าง หมู่บ้านโนนเปลือย ตำบลตลาดแร่ อำเภอบ้านเขว้า จังหวัดชัยภูมิ ชาวบ้านรุ่นแรก ๆ ของหมู่บ้านเล่าว่า “แต่ก่อนสัตว์ป่าบ่ออดอยู่ละนะนี้ เสือก็หลาย หมาป่าก็กินหมด หมูต้องเก็บไว้บนเรือน นาดอนแต่ก่อนบ่อมี มีแต่ในทุ่งนี่ก็เป็นนาหนอง ไร่หนึ่งได้ข้าว 100 หมื่น กินคุ้มปี 3-4 คนกินบ่อหมด ต้นข้าวงามมาก ข้าวสูงท่วมหัวเวลาเดินบนคันแทนนา เวลาเกี่ยวต้องเอาไม้ไผ่.....ดินมันดี ข้าวเอ็ดปีกินไปได้ 2 ปี อุดมสมบูรณ์ ป่าแดงป่าหยังเต็ม เป็นดง มีไข้ป่า คนบ่ออยากมาอยู่เท่าไร หมู่บ้านมีหนองน้ำสำคัญ คือ หนองทุ่งคุด มีปลาและสัตว์น้ำนานาชนิด รวมทั้งมีจะเข้ด้วย ถ้าชาวบ้านต้องการปลาก็ใช้ธูป เบ็ด แห ถ้าหากพ่อบ้านลงไปหาปลา แม่บ้านก็เตรียมหาเครื่องแกงไว้ได้เลย เพราะจะได้ปลาทุกครั้ง เนื่องจากปลาชุม ขนาดงมด้วยมือเปล่าตามรากไม้ก็ยังจับปลาได้พอบริโภคในครัวเรือน” (สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2545 : 53) นี่เป็นสภาพการณ์ในช่วงทศวรรษ 2460-2480 ในช่วงนั้นพื้นที่อีสานส่วนใหญ่เป็นป่า ไม่พบหลักฐานว่าทั้งภาคมีพื้นที่ป่าเท่าไร แต่ใน 3 จังหวัดของมณฑลอุบลราชธานี (สุรินทร์ ศรีสะเกษ อุบลราชธานี ซึ่งตอนนั้นรวมยโสธรและอำนาจเจริญอยู่ด้วย) มีพื้นที่ป่าและแหล่งน้ำรวมกันร้อยละ 73.1 ของพื้นที่มณฑล (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ, 2458: 8-11)

เวลาผ่านไปเกือบ 1 ศตวรรษ ประชากรอีสานก็เพิ่มเป็น 21.3 ล้านคน หรือเพิ่มขึ้นเป็น 11.3 เท่าของเมื่อเกือบ 1 ศตวรรษก่อน ผลที่ตามมาก็คือ เกิดการขาดแคลนและการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างคนกลุ่มต่าง ๆ และระหว่างชาวบ้านกับรัฐ ซึ่งนับวันจะรุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ ประเด็นการเปลี่ยนแปลงประชากรจึงเป็นประเด็นที่จะกล่าวถึงในบทความนี้ว่า ประชากร

* ภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น อ.เมือง จ.ขอนแก่น 40020.

เปลี่ยนไปอย่างไร ทำไมเมื่อก่อนจึงเพิ่มขึ้นช้า แต่ทำไมหลังสงครามโลกครั้งที่สองประชากรจึงเพิ่มขึ้นเร็ว มีสาเหตุอะไรที่เป็นเช่นนั้น และในตอนท้ายของบทความจะพูดถึงผลกระทบของการเพิ่มขึ้นของประชากร

สาเหตุที่ประชากรเพิ่มขึ้นช้าในช่วงก่อน สงครามมหาเอเชียบูรพา (พ.ศ.2484-2488)⁽¹⁾

ในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ 5 (2447) ถึงช่วง 4 ปีก่อนสงครามมหาเอเชียบูรพา (2480) ประชากรอีสานเพิ่มจาก 1,894,765 คน เป็น 4,952,292 คน หรือเพิ่มขึ้น 3,057,527 คน (เพิ่มขึ้นร้อยละ 161.4) เฉลี่ยเพิ่มขึ้นเพียงปีละ 92,652 คน ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับช่วงหลังสงครามมหาเอเชียบูรพาจนถึงปัจจุบัน (51 ปี) ประชากรอีสานเพิ่มจาก 6,210,281 คน เป็น 21,312,166 คน เพิ่มขึ้น 15,101,885 คน (เพิ่มขึ้นร้อยละ 243.5) หรือเฉลี่ยเพิ่มขึ้นถึงปีละ 296,115 คน (โปรดดูตารางที่ 1) ซึ่งเป็นอัตราที่แตกต่างกันอย่างมาก

สาเหตุที่อัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรก่อนสงครามมหาเอเชียบูรพาเพิ่มขึ้นช้า เมื่อเปรียบเทียบกับช่วงหลังสงคราม มิใช่เพราะช่วงนั้นคนเกิดน้อย (ช่วงนั้นยังไม่มีการคุมกำเนิด) แต่เป็นเพราะสาเหตุ 2 ประการ คือ

1. อัตราการตายจากโรคระบาดยังมีอยู่สูงมาก โรคระบาดที่ทำให้คนอีสานเสียชีวิตเป็นจำนวนมากในสมัยก่อนมี ไข้ทรพิษ ไข้ป่าหรือมาลาเรีย อหิวาตกโรค และกาฬโรค 4 โรคนี้ยาพื้นบ้านรักษาไม่หาย

ไข้ทรพิษหรือฝีดาษ บางทีภาษาอีสานเรียก “โรคหมากสุกหมากห่าง” ระบาดครั้งสุดท้ายใน พ.ศ.2487-2488 การระบาดเกิดขึ้นจากกรรมกรพม่าที่ญี่ปุ่นนำมาสร้างทางรถไฟสายมรณะที่จังหวัดกาญจนบุรี ได้นำโรคนี้มาสู่คนไทยในภาคกลางและภาคอื่น ๆ รวมทั้งภาคอีสาน มีการระบาดเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วทั่วทั้งภาค มีคนป่วยและตายเป็นจำนวนมาก เช่น บ้านสาวะถี ตำบลสาวะถี อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น มีคนตายเกือบครึ่งหนึ่งของประชากรทั้งหมด (สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ขอบ ดีสวนโคก, 2536 : 53) จากการสัมภาษณ์ผู้เฒ่าผู้แก่ 28 หมู่บ้านในกลุ่มแม่น้ำชี 6 จังหวัด พบว่า เกิดไข้ทรพิษเกือบทุกหมู่บ้านในช่วงดังกล่าว บ้านโนนเปลือย ตำบลตลาดแวง อำเภอบ้านเขว้า จังหวัดชัยภูมิ เกิดโรคนี้จาก น.ส.แก้ว ลามมาก เป็นหมอลำไปติดโรคนี้จากหมู่บ้านอื่น แล้วนำมาแพร่ให้คนในหมู่บ้านโดยไม่รู้ว่าเป็นโรคระบาดร้ายแรง โรคนี้ระบาดที่บ้านโนนเปลือยประมาณ 3 เดือน มีคนตาย 86 คน จากครัวเรือนทั้งหมด 160

ครัวเรือนในขณะนั้น คนตายมีทั้งคนแก่ คนหนุ่มสาว แต่เด็กตายมากที่สุด บ้านกุดไผ่ซึ่งอยู่ห่างจากบ้านโนนเปลือย 5.5 กม. มีคนบางคนเป็นโรคแต่ไม่ตาย เป็นแผลลายทั้งตัวเสียชีวิตไปเลย บางคนตุ่มหนองขึ้นที่ตา ตาบอด หลังจากกระบาดที่บ้านโนนเปลือยแล้ว ระบาดเข้าไปบ้านหนองอ้อ บ้านวังกำแพง ซึ่งอยู่ขึ้นไปทางต้นแม่น้ำชี แถวนั้นมีคนตายประมาณร้อยละ 80 ของประชากร ถึงขนาดบางเรือนตายยกครัว ต้องเผาเรือนทิ้งก็มี (สุวิทย์ วีระศาสตร์ และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529 : 196-200)

**ตารางสถิติการเปลี่ยนแปลงจำนวนประชากรและความหนาแน่นประชากรภาคอีสาน
พ.ศ.2447-2480 และ พ.ศ.2490-2541**

พ.ศ. และการเปลี่ยนแปลง	จำนวนประชากร (คน)	ความหนาแน่นประชากร (คน/ตารางกิโลเมตร)
2447	1,894,765	11.22
2453	2,532,529	15.0
2480	4,952,292	29.3
จำนวนเพิ่มรวม	3,057,527	18.1
จำนวนเพิ่มเฉลี่ยต่อปี	92,652	---
เพิ่มขึ้นร้อยละ(%)	161.4	161.6
2490	6,210,281	36.8
2503	8,991,543	53.3
2513	12,025,140	71.2
2523	15,698,874	93.0
2533	19,037,000	112.7
2541	21,312,166	126.2
จำนวนเพิ่มรวม	15,101,885	89.4
จำนวนเพิ่มเฉลี่ยต่อปี	296,115	---
เพิ่มขึ้นร้อยละ(%)	143.2	142.9

--- ไม่แสดงเพราะ จำนวนคนเป็นทศนิยม

ที่มา : พรทิพย์ คำพอ. 2534. "โครงสร้างประชากรอีสาน" เอกสารประกอบการสัมมนาสถานการณ์อีสานในทศวรรษหน้า. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น และสำนักงานสถิติแห่งชาติ. ม.ป.ป. ประมวลข้อมูลสถิติที่สำคัญของประเทศไทย พ.ศ.2535 (ฉบับพิเศษ); ประมวลข้อมูลสถิติที่สำคัญของประเทศไทย พ.ศ.2539, พ.ศ.2540, 2542 และ พ.ศ.2542 (ฉบับพิเศษ). กรุงเทพฯ.

ผู้ที่มีประสบการณ์เพราะอยู่ในเหตุการณ์ดังกล่าว เล่าให้ฟังถึงเหตุการณ์ครั้งนั้นว่า “คนที่เป้นมันจะเป็นตุ่มหนาปิด แม่งวันตอม หนอนเจาะตัว ดูไม่ได้ มีแต่พีแต่น้องเท่านั้นมาดู ตายก็เอาไปทิม เป็นทุกเฮือน ลูกใครลูกมันเผ้ากัน เอาใบตองกล้วยมาปู (ให้คนป่วย) นอน อีบุญมี บักหลัด (ลูกของผู้เล่า) นี่หนอนเจาะหลัง เหม็น หนอนเจาะทั้งตัว เอายางจำปาหยอดใส่ พอหนอนออกมาก็หนีบทิม (ทิ้ง)” (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 196-200)

เหตุการณ์ไข้ทรพิษระบาดปีนั้น (2488) อีกตัวอย่างหนึ่งเกิดที่ตำบลท่าตูม อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม พ่อใหญ่คุณ บุญใบ บ้านหนองโดน (เกิด พ.ศ.2469) ขณะสัมภาษณ์อายุ 59 ปี (สัมภาษณ์เมื่อ 18 กุมภาพันธ์ 2528) เล่าให้ผู้เขียนฟังว่า

ถาม : คนตายเยอะไหมบ้านหนองโดน

ตอบ : 84 คน

ถาม : คนตายส่วนมากเป็นเด็กหรือคนแก่

ตอบ : รุ่นคนหนุ่มสาวก็มี คนแก่ก็มีแต่น้อย ส่วนมากเป็นเด็ก พวกเป็นมากก็ตาย เป็นน้อยก็ยังไม่

ถาม : คนที่เป็นขึ้นมาส่วนมากตายหรือไม่ตาย

ตอบ : ตายหลายกว่า

ถาม : ตายแล้วฝังหรือเผา

ตอบ : ฝัง

ถาม : ทำไมไม่เผา

ตอบ : เผาไม่ไหว (ตาย) มีอยู่ 10 มีอยู่ 20 (คน) มีอยู่ 5 มีอยู่ 6 (มีคนฟังแทรกว่า เป็นหน้าฝนไม่มีพินจะเผา เดือน 8 เดือน 9 ฝนดีซ้ำ)

ถาม : ไม่มีการฉีดยาแบบสมัยใหม่หรือครับ

ตอบ : ไม่มีหรือครับ แต่ก่อนไม่มี หมอยาก็หมอยาโบราณ รากไม้ฝน

ถาม : บ้านใกล้เคียงเป็น (ฝีดาษ) กันหรือเปล่า อย่างบ้านท่าตูม

ตอบ : บ้านตูมก็เป็นแต่ว่าไม่มากครับ บ้านสงเปือย บ้านหมี บ้านโดน เป็นหมด บ้านสงเปือยตายหลายกว่าหมู่ หนองแสงเป็นก่อน โนนตูเป็นหลาย ตายบ้านละ 100-200-300 ก็มีนะ

ถาม : เป็น (ระบาด) ครั้งเดียวใช่ไหม

ตอบ : เป็นครั้งเดียว ตั้งแต่นั้นมาเจ้านายท่านมาปลูกฝี ฝีดาษก็หาย”

โรคระบาดอีกโรคที่ทำให้คนอีสานตายมาก คือ ไข้ป่า หรือไข้มาลาเรีย หรือไข้จับสั่น คนในแถบอีสานได้เชื่อกันว่าการดื่มสุราซึ่งชาวบ้านต้มกลั่นกันเองช่วยป้องกันโรคนี้ได้ในระดับหนึ่ง โดยเฉพาะคนในจังหวัดสุรินทร์มีปรากฏความเชื่อดังกล่าวนี้นานมา อย่างน้อยในบันทึกของเลขานุการสมุหเทศาภิบาล มณฑลอุบลราชธานี ซึ่งมาตรวจราชการแถบสุรินทร์ ศรีสะเกษ อุบลราชธานี ในปี 2453 ก็เห็นชาวบ้านแถบนี้นิยมดื่มสุรามากด้วยความเชื่อที่ว่านี้ (พระยาสุนทรพิพิธ (เชย สุนทรพิพิธ), 2514: 236, 269)

รายงานของกรมสาธารณสุข ปี 2486 ระบุว่า คนตายทั่วประเทศในปีนั้น 297,053 คน เป็นคนตายเพราะไข้มาลาเรีย 57,171 คน หรือร้อยละ 19.2 ตามสถิติคนป่วยเป็นไข้มาลาเรีย 60 ราย มีตาย 1 ราย ก็หมายความว่าทั้งประเทศมีคนติดเชื้อมาลาเรียประมาณ 3 ล้านคน หรือร้อยละ 17.6 ของประชากรทั้งหมด (กระทรวงเกษตรธิการ, 2492: 8-9)

ภาวะความเจ็บป่วยดังกล่าวมีผลต่อเศรษฐกิจอย่างน้อย 3 ประการ คือ (1) ทำให้สุขภาพของแรงงานไทยไม่ดี ร่างกายไม่แข็งแรง ทำงานไม่ค่อยได้ ซ้ำยังเป็นภาระให้คนที่แข็งแรงต้องแบ่งเวลามาดูแล ทำให้เสียแรงงานไปอีก ไข้มาลาเรียมีระบาดในฤดูฝนซึ่งเป็นช่วงทำนาทำไร่พอดี จึงเป็นการสูญเสียทางเศรษฐกิจมาก (2) ทำให้ครอบครัวต้องเสียค่าใช้จ่ายมากขึ้น ในการรักษาพยาบาล ค่ารักษาพยาบาลของคนไทยขณะนั้นสูงกว่าค่าจ้างแรงงานทำเกษตรเสียอีก (3) ทำให้จำนวนประชากรน้อย (ประการหลังนี้น่าจะเป็นผลดีในแง่การใช้ทรัพยากรธรรมชาติ) (ซิมเมอร์แมน, 2477 : 58, 236)

ซิมเมอร์แมนซึ่งรัฐบาลไทยจ้างให้มาสำรวจเศรษฐกิจไทยในปี 2473 รายงานว่า คนไทยสุขภาพแย่มาก ทั้งจากการติดเชื้อ อาหาร น้ำที่ไม่สะอาด ทำให้เป็นโรคบิด โรคพยาธิ และไข้ป่าที่เกิดจากยุง ในท้องที่ซึ่งไข้ป่าแพร่ระบาดมาก พลเมืองเกือบทุกคนมีม้ามโตและผู้ป่วยเรื้อรังมานานจะมีตับใหญ่ด้วย ในท้องที่ซึ่งโรคคุดทะราดแพร่หลายราษฎรส่วนมากมีน้ำเหลืองไหลที่ข้อศอก การขาดวิธีป้องกันโรคต่าง ๆ ทำให้อัตราการตายในประเทศสยามยิ่งสูงขึ้น ราษฎรเป็นอันมากต้องเสียชีวิตเพราะป่วยเป็นโรคหลายอย่าง และบางคนป่วยยังไม่ทันจะหายดีโรคอื่นกลับกำเริบขึ้นอีก

2. จำนวนแพทย์และโรงพยาบาลมีน้อย ก็เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้อัตราการตายสูง ในปี 2453 ในจังหวัดร้อยเอ็ดมีนายแพทย์แข่ง ซึ่งเป็นแพทย์คนแรกและคนเดียวของจังหวัดร้อยเอ็ดขณะนั้น ในจังหวัดสุรินทร์ไม่มีแพทย์เลย จึงขอจากกระทรวง กระทรวงมหาดไทยส่งนายแพทย์เปลี่ยน มาประจำ แต่สมุหเทศาภิบาลยืมตัวมาประจำที่อุบลฯ และคอยเดินทางไปกับสมุหเทศาภิบาล สุรินทร์จึงยังไม่มีแพทย์แม้แต่คนเดียวในช่วงนั้น (พระยาสุนทรพิพิธ (เชย สุนทรพิพิธ), 2514 : 236, 269)

ในปี 2473 ประเทศไทยมี 79 จังหวัด มีเพียง 45 จังหวัดที่มีแพทย์ (สมัยนั้นเรียกแพทย์หลวง) ประจำจังหวัดละ 1 คน กับมีโรงพยาบาลของมิสชันนารีอีก 10 จังหวัด สาเหตุที่มีแพทย์หลวงประจำไม่ครบทุกจังหวัดเพราะมีสถาบันผลิตแพทย์ปริญญาอยู่แห่งเดียว⁽²⁾ คือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (แต่เรียนทั้งที่จุฬาฯ และโรงพยาบาลศิริราชช่วง 2466-86) ผลิตแพทย์ได้เพียงปีละ 20 คน ชิมเมอร์แมนเสนอแนะในรายงานว่า ถ้าอัตราการผลิตแพทย์ยังเป็นเช่นนี้จะต้องใช้เวลาราว 400 ปี จึงจะผลิตแพทย์ได้เพียงพอ (ชิมเมอร์แมน, 2477 : 240)

สาเหตุที่ประชากรเพิ่มขึ้นเร็วในช่วงหลังสงครามมหาเอเชียบูรพา

หลังสงครามมหาเอเชียบูรพาไม่นาน ประชากรไทยรวมทั้งประชากรอีสานได้เพิ่มขึ้นสูงกว่าช่วงก่อนหน้านั้นดังได้กล่าวมาแล้ว สาเหตุที่ทำให้อัตราการเพิ่มสูงขึ้นมีหลายประการพอสรุปได้ดังนี้

1. นโยบายของรัฐบาล จอมพล ป. พิบูลสงคราม ซึ่งมีอำนาจในช่วงก่อนสงครามจนถึง พ.ศ.2487 เห็นว่า ประชากรไทยมีน้อยเกินไป (11.46 ล้านคน) เป็นอุปสรรคขัดขวางการจะเป็นมหาอำนาจของไทย จึงมีนโยบายส่งเสริมให้ราษฎรมีลูกมาก ๆ ใครมีลูกมาก ๆ จะมีรางวัล เช่น ชันน้ำพานรอง (ชันเงิน)

2. การระดมฉีดวัคซีนและ ดี.ดี.ที. ปรายบุง : หลังสงครามมหาเอเชียบูรพาประเทศไทยได้ขอความช่วยเหลือจากองค์การระหว่างประเทศ เช่น องค์การอนามัยโลก กองทุนสงเคราะห์เด็กระหว่างประเทศแห่งองค์การสหประชาชาติ (UNICEF) เพื่อช่วยเหลือไทยในด้านสุขภาพ จึงมีการฉีด ดี.ดี.ที. ที่ปรายบุงทั่วทุกหมู่บ้าน มีการตรวจเลือดและรักษาผู้ป่วยเป็นไข้ป่าฟรี มีการรณรงค์

ฉีดวัคซีนป้องกันไข้ทรพิษแก่คนไทยทุกคน มีการระดมฉีดยารักษาโรคคุดทะราดทั่วประเทศ เวลาเมื่อหิวตักโรคเริ่มระบาดจะมีการฉีดวัคซีนป้องกันในพื้นที่เสี่ยงต่อการระบาดเอาไว้ก่อน การรณรงค์ดังกล่าวทำสืบเนื่องต่อมาในโรคที่ยังมีอยู่ จนปี 2505 ยังปรากฏในแผนพัฒนาเศรษฐกิจภาคอีสานฉบับแรกว่า ทางกระทรวงมีแผนกำจัดโรคเรื้อน คุดทะราด ไข้ป่า วัณโรค และพยาธิลำไส้ มีการขยายหน่วยควบคุมโรคเรื้อนให้ครบทุกจังหวัด (สภาพัฒนาเศรษฐกิจ-แห่งชาติ, 2504 : 46-50) ผลการรณรงค์ดังกล่าวทำให้หลายโรคหมดไป อัตราการตายด้วยไข้ป่า ลดลงจาก 250 คนต่อประชากร 1 แสนคน ในปี 2494 เหลือเพียง 38.9 คน ในปี 2501 เหลือ 10 คน ในปี 2509 และ 1.26 คนในปี 2541 ต่อมา มีการรณรงค์ฉีดวัคซีนป้องกันโรคไอกรน คอตีบ โปлио หัด และบาดทะยัก ทำให้อัตราการป่วยด้วยโรคบาดทะยักในเด็กลดลงจาก 72.1 คนต่อประชากร 1 แสนคน ในปี 2520 เหลือเพียง 0.03 คน ในปี 2541 ผู้ป่วยโรคคอตีบลดลงจาก 5.2 คนต่อประชากร 1 แสนคน ในปี 2520 เหลือเพียง 0.08 คน ในปี 2541 ผู้ป่วยโรคไอกรนลดลงจาก 7.2 คนต่อประชากร 1 แสนคน ในปี 2520 เหลือเพียง 0.16 คน ในปี 2541 และโรคโปลิโอหมดไป ตั้งแต่ปี 2540 (สุวิทย์วิบุณผลประเสริฐ (บ.ก.), 2542 : 113)

3. การเพิ่มขึ้นของบุคลากรทางการแพทย์ โดยเฉพาะแพทย์ปริญญาที่เคยขาดแคลน มากเพราะผลิตเพียงที่เดียว และเพียงปีละ 20 คน หลังจากมีการตั้งมหาวิทยาลัยแพทยศาสตร์ ในปี 2486 ได้ไม่นาน ก็มีการตั้งคณะแพทยศาสตร์เพิ่มขึ้นอีก 5 แห่ง ในช่วงปี 2490-2516 คือ คณะแพทยศาสตร์ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ (2490) คณะแพทยศาสตร์ที่เชียงใหม่ (2501) (และเมื่อมีการตั้งมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ก็โอนมาขึ้นกับมหาวิทยาลัยดังกล่าว) คณะแพทยศาสตร์ โรงพยาบาลรามธิบดี (2508) คณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ (2515) และ คณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น (2516) เมื่อนับรวมคณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล ซึ่งผลิตแพทย์มาก่อนหน้านั้นแล้ว มีคณะแพทยศาสตร์ทั้งหมด 6 แห่ง ทำให้จำนวนแพทย์เพิ่มขึ้น อย่างรวดเร็ว อัตราประชากรต่อแพทย์ 1 คน ที่เคยสูงถึง 25,713 คน ในภาคอีสาน ปี 2522 ลดมาเป็น 9,951 คน ในปี 2540 (จรัส เภรันทพงษ์, 2525 : 45-84; สุวิทย์ วิบุณผลประเสริฐ, 2542 : 145) การขยายเครือข่าย อ.ส.ม. และ ผ.ส.ส. ไปทั่วทุกหมู่บ้านทั่วประเทศมีส่วนในการป้องกันโรคระบาดมิให้แพร่กระจายเพราะจะทราบการระบาดของโรคตั้งแต่แรก จึงสามารถสกัดกั้นโรคได้ตั้งแต่ต้น บุคลากรที่เป็นเครือข่ายเหล่านี้ยังช่วยให้ความรู้เบื้องต้นในการดูแลสุขภาพตัวเองของประชาชนก็มีส่วนลดการเจ็บป่วยได้มาก

4. การขยายโครงสร้างพื้นฐานด้านน้ำสะอาดของรัฐ โดยการสร้างอ่างน้ำ แห่งค้ำน้ำขนาดใหญ่ และระบบประปา ไม่ว่าจะเป็นของกรมอนามัย กรมทรัพยากรธรณี รพช. กรป.กลาง การเพิ่มขึ้นของโรงพยาบาลและสถานอนามัย ทำให้โรคติดต่อลดลงมาก ถึงปี 2540 ครว้เรือนชาวชนบทอีสานร้อยละ 58.9 มีน้ำประปาหรือมีน้ำบาดาลดื่ม (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2541 : 11) ส้วมซึ่งเดิมชนบทชาวอีสานไม่เคยมีก็มีมากขึ้น พอถึงปี 2537 จำนวนส้วมซึมและส้วมชักโครกในชนบทอีสานก็เพิ่มเป็นร้อยละ 92.7 ของครัวเรือนชนบทอีสานทั้งหมด (รายงานสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ.2537 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : 117) การมีส้วมดังกล่าวมีส่วนทำให้โรคติดต่อทางอาหารลดลง

ปัจจัยทั้งหมดล้วนมีส่วนทำให้อัตราการตายของชาวอีสานลดลงมาก ขณะเดียวกันอัตราการเกิดในต่อนั้นมิได้ลดลง⁽³⁾ (เพราะยังไม่มีการณ์รณรงค์เรื่องการคุมกำเนิด ซึ่งเกิดขึ้นในระยะ 2 ทศวรรษหลัง เมื่อรัฐบาลเริ่มเห็นว่าอัตราการเพิ่มของประชากรสูงเกินไป) ผลก็คือ ทำให้ประชากรอีสานเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ดังปรากฏในตารางสถิติ

ผลกระทบของการเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของประชากรอีสาน

ผลกระทบของการเพิ่มขึ้นของประชากรอีสานมีมาก ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง แต่ในที่นี้กล่าวถึงเฉพาะด้านเศรษฐกิจโดยสังเขป คือ

1. การขยายตัวของที่ดินทำกิน : เมื่อจำนวนประชากรอีสานเพิ่มขึ้น ความต้องการอาหารและปัจจัยอื่น ๆ ก็เพิ่มขึ้น จึงมีการขยายที่ดินทำกินออกไปอย่างมาก จากปี 2493 ภาคอีสานมีที่นา 14.5 ล้านไร่ ที่ไร่ 2.8 ล้านไร่ พอถึง พ.ศ.2538 ที่นาเพิ่มเป็น 37.9 ล้านไร่ ที่ไร่เพิ่มเป็น 13.1 ล้านไร่ ในช่วงเดียวกัน อัตราการเพิ่มขึ้นในช่วง พ.ศ.2493-2503 ที่นาเพิ่มขึ้นเฉลี่ยปีละ 101,255 ไร่ แต่อัตราการเพิ่มขึ้นในช่วง พ.ศ.2503-2538 ที่นาเพิ่มขึ้นเฉลี่ยปีละ 639,464 ไร่ ส่วนที่ไร่ในช่วงแรก (2493-2503) กลับลดลงเฉลี่ยปีละ 30,819 ไร่ แต่ในช่วง พ.ศ.2503-2538 ที่ไร่กลับเพิ่มขึ้นเฉลี่ยถึงปีละ 304,346 ไร่ (คำนวณจากสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2522 : 180; 2541/42 : 250-251; สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2545 : 191)

2. พื้นที่ป่าไม้ลดลงอย่างรวดเร็ว : ใน พ.ศ.2458 พื้นที่ป่าไม้และแหล่งน้ำในมณฑลอุบลราชธานีมีร้อยละ 73.1 ของพื้นที่มณฑล ไม่มีตัวเลขมณฑลอื่น ปี 2495 พื้นที่ป่าไม้ภาคอีสานมีร้อยละ 60.8 ของพื้นที่ภาค ปี 2504 เหลือร้อยละ 41.99 พอถึง พ.ศ. 2541 เหลือเพียงร้อยละ 12.43 (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ, 2468 : 8-11; สติ ไชยเพชร, ม.ป.ป.: 10) การที่พื้นที่ป่าไม้อีสานลดลงอย่างรวดเร็ว มีสาเหตุสำคัญมาจากการขยายพื้นที่การเกษตรดังที่กล่าวมาแล้วในข้อ 1 การที่พื้นที่ป่าไม้ลดลงอย่างรวดเร็ว นอกจากจะมีผลต่อความสามารถในการดูดความชื้นที่ลดลง เกิดการชะล้างหน้าดินอย่างรวดเร็วแล้ว ยังมีผลต่ออาหารธรรมชาติทั้งพืชและสัตว์ของชาวบ้านที่เคยเก็บจากป่าต้องลดลงไปอย่างมาก ทำให้ค่าใช้จ่ายในด้านอาหารต้องเพิ่มขึ้นด้วย รวมทั้งพื้นที่ในการหุงต้มที่เคยได้ฟรี ๆ จากป่าก็ลดลง วัสดุก่อสร้างที่เอามาสร้างบ้าน คอกสัตว์ เครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ ที่เคยได้จากป่าก็ลดลง ตลอดจนสมุนไพรที่เอามาจากป่าเพื่อเอามาเป็นยารักษาโรคก็น้อยลงไปอย่างมาก

3. เกิดการเปลี่ยนแปลงอาชีพ : เนื่องจากพื้นที่ทำกินโดยเฉลี่ยต่อครัวเรือนลดลง เพราะประชากรเพิ่ม แต่ที่ดินภาคอีสานยังคงมีเท่าเดิม ใน พ.ศ.2496 พื้นที่ถือครองที่ดินเพื่อเกษตรกรรมเฉลี่ยต่อครัวเรือน 33.40 ไร่ แต่ใน พ.ศ.2543 ลดลงเหลือเพียง 15.10 ไร่ (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2534 : 28, 34, 36; สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2545 : 193) เมื่อที่ดินทำกินลดลง รายได้จากการเกษตรอย่างเดียวก็ไม่พอกับค่าใช้จ่ายในครัวเรือนที่เพิ่มขึ้น สมาชิกในครัวเรือนบางคนจึงต้องไปหางานนอกภาคเกษตรทำในบางช่วงที่ว่างจากการทำเกษตร แต่บางคนก็ไปทำงานนอกภาคเกษตรทั้งปีเลยก็มี ยิ่งกว่านั้นจำนวนครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินทำกินเลยก็เพิ่มขึ้นจากสมัยเมื่อ 4-5 ทศวรรษก่อนเกือบทุกครัวเรือนมีที่ดินทำกิน แต่ในปัจจุบันมีครัวเรือนชนบทอีสานถึงร้อยละ 18.2 ที่ไม่มีที่ดินทำกิน (สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2545 : 198) คนเหล่านี้ต้องเช่าที่ดินจำนวนครัวเรือนอีสานที่เช่าที่ดินจึงเพิ่มขึ้น จากร้อยละ 9.49 ในปี 2518 มาเป็นร้อยละ 21.02 ของครัวเรือนที่เช่าที่ดินทั้งหมดของประเทศในปี 2534 (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2534 : 28, 34, 36)

ในปัจจุบันอาชีพของคนชนบทอีสานจึงเปลี่ยนจากทำเกษตรเกือบทั้งหมดเมื่อ 4 ทศวรรษขึ้นไป เหลือคนที่ทำอาชีพเกษตรกรรมอย่างเดียวเพียงร้อยละ 51.6 ทำอาชีพนอกเกษตรร้อยละ 23.1 และทำอาชีพผสม คือ ทำทั้งเกษตรและนอกเกษตรในคน ๆ เดียว ร้อยละ 25.3

สรุป

เมื่อ 98 ปีก่อนประชากรอีสานมีเพียง 1.9 ล้านคน ทรัพยากรธรรมชาติก็อุดมสมบูรณ์ ในช่วงก่อนสงครามมหาเอเชียบูรพาอัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรอีสานมีน้อย เพราะอัตราการตายสูงเนื่องจากโรคระบาดต่าง ๆ โดยเฉพาะไข้ทรพิษและไข้ป่า ประกอบกับขาดแคลนบุคลากรทางการแพทย์และสาธารณสุขเป็นอย่างมาก เพราะทั้งประเทศมีสถานผลิตแพทย์เพียงแห่งเดียว และผลิตแพทย์ได้เพียงปีละ 20 คน หลังสงครามไม่นานอัตราการเพิ่มของประชากรอีสานก็เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว เพราะ (1) นโยบายส่งเสริมการมีลูกมากของรัฐบาล (2) การระดมฉีดวัคซีนป้องกันโรคต่าง ๆ และฉีด ดี.ดี.ที. ปรายยิง (3) การเพิ่มขึ้นของบุคลากรทางการแพทย์และสาธารณสุข (4) การเพิ่มขึ้นของโครงสร้างพื้นฐาน โดยเฉพาะแหล่งน้ำสะอาด การเพิ่มขึ้นของโรงพยาบาลและสถานอนามัย ตลอดจนการรณรงค์สร้างสุขอนามัย ล้วนแต่ทำให้อัตราการตายลดลง

แต่อย่างไรก็ตาม การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของประชากรอีสานก็มีผลกระทบอย่างสำคัญ 3 ประการ คือ (1) ที่ดินทำกินเพิ่มขึ้น เฉพาะที่นาเพิ่มจาก 14.5 ล้านไร่ เป็น 37.9 ล้านไร่ ในช่วง 45 ปี (2) พื้นที่ป่าไม้ลดลงจากร้อยละ 60.8 เหลือเพียง 12.43 ในเวลา 46 ปี (3) ทำให้ร้อยละของคนที่ทำอาชีพเกษตรกรรมอย่างเดียวลดลงเหลือเพียงร้อยละ 51.6 ของแรงงานทั้งหมดในชนบทอีสานปัจจุบัน

กิตติกรรมประกาศ

บทความนี้สรุปจากบางส่วนของรายงานการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (2488-2544) ซึ่งผู้เขียนได้รับทุนสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) จึงขอขอบคุณ สกว. และศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ที่กรุณาให้คำแนะนำและข้อคิดที่เป็นประโยชน์ยิ่งในการวิจัยนี้

เชิงอรรถ

- 1 สงครามโลกครั้งที่สองเกิดในยุโรประหว่าง พ.ศ.2482-2488 แต่เกิดในเอเชียระหว่าง พ.ศ.2484-2488 ซึ่งในเอเชียนั้นบางที่เรียกว่าสงครามมหาเอเชียบูรพา
- 2 การผลิตแพทย์สมัยใหม่เริ่มต้นใน พ.ศ.2432 โดยเปิดสอนเป็นโรงเรียนแพทย์เบื้องต้นระดับประกาศนียบัตรที่โรงพยาบาลศิริราช ต่อมา พ.ศ.2443 ร.5 ทรงพระราชทานนามว่า โรงเรียนราชแพทยาลัย เมื่อ ร.6 ทรงสถาปนาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในปี 2459 ได้โอนโรงเรียนราชแพทยาลัย มาเป็นคณะแพทยศาสตร์ จุฬาฯ และเปิดสอนหลักสูตรแพทยศาสตรบัณฑิต ในปี 2466 ถึง 2486 จึงโอนไปขึ้นกับมหาวิทยาลัยแพทยศาสตร์ (สอนที่ รพ.ศิริราช) ต่อมาในปี 2490 จึงตั้งคณะแพทยศาสตร์ คณะที่ 2 ที่ ร.พ.จุฬาลงกรณ์ (คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย 2525 : 674,680)
- 3 อัตราตายปี 2507 9.4 คน อัตราเกิด 38.8 คนต่อประชากร 1,000 คน พอถึงปี 2540 อัตราตายลดลงเหลือ 4.81 อัตราเกิด 12.45

เอกสารอ้างอิง

- เกษตรราธิการ, กระทรวง. 2492. *คำแปลรายงานคณะผู้เชี่ยวชาญขององค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ สำหรับประเทศไทย*. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรราธิการ.
- คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย. 2525. *ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 3 พ.ศ.2475-ปัจจุบัน*. กรมศิลปากร.
- จรัส เกรินพงษ์. 2525. *ประวัติการแพทย์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ : หน่วยการพิมพ์ ร.พ. ศิริราช.
- ซิมเมอร์แมน, คาร์ล. 2477. *การสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่งสยาม*. แปลโดย ซิม วีระไวทยะ. พระนคร : โรงพิมพ์ศรีหงส์.
- พรทิพย์ คำพอ. 2534. "โครงสร้างประชาชนอีสาน". *เอกสารประกอบการสัมมนาสถานการณ์อีสานในทศวรรษหน้า*. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

พัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ, สภา. 2504. *แผนพัฒนาเศรษฐกิจภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (2505-2509)*. กรุงเทพฯ : สภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ,

พิษณุโลกประชานาถ, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวง. 2458. *รายงานการตรวจราชการ ณ เมือง นครราชสีมาและเมืองอุบล 15 ตุลาคม พ.ศ.2458 (พจน.สบ.1/15)*.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. 2522. *การใช้ที่ดินของประเทศไทย ปี 2493/94 – 2520/21*. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. 2534. *การถือครองที่ดินเพื่อการเกษตรของประเทศไทย ปี 2534*. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. 2541. *สถิติการเกษตรของประเทศไทยปีเพาะปลูก 2540/41*. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. 2542. *สถิติการเกษตรของประเทศไทยปีเพาะปลูก 2541/42*. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.

สถิติ ไชยเพชร. ม.ป.ป. *เอกสารภูมิศาสตร์ประเทศไทย ชุดที่ 3 (สภาพเศรษฐกิจ)*. สภาวิจัยแห่งชาติ (จัดสำเนา).

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. ม.ป.ป. *ประมวลข้อมูลสถิติที่สำคัญของประเทศไทย พ.ศ.2535 (ฉบับพิเศษ)*. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ.

_____. ม.ป.ป. *รายงานการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ.2537 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ*. กรุงเทพฯ : บริษัท พี.เอ. วิฟวิ้ง จำกัด.

_____. ม.ป.ป. *ประมวลข้อมูลสถิติสำคัญของประเทศไทย พ.ศ.2539*. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ.

_____. ม.ป.ป. *ประมวลข้อมูลสถิติสำคัญของประเทศไทย พ.ศ.2540*. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน.ม.ป.ป. รายงานการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ.2541 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพฯ.

_____. ม.ป.ป. ประมวลข้อมูลสถิติที่สำคัญของประเทศไทย พ.ศ.2542. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ.

_____. ม.ป.ป. ประมวลข้อมูลสถิติที่สำคัญของประเทศไทย พ.ศ.2542 (ฉบับพิเศษ). กรุงเทพฯ.

_____. ม.ป.ป. สมุดรายงานสถิติภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพฯ.

สุนทรพิพิธ (เชย สุนทรพิพิธ), พระยา. 2514. บันทึกความทรงจำ (1) การศึกษา การกีฬา และการฝึกงานหัวเมือง. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น.

สุวิทย์ วีระศาสตร์. 2545. รายงานการวิจัยเรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (2488-2544). กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

สุวิทย์ วีระศาสตร์ และชอบ ดีสวนโคก. 2536. รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทาง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของหมู่บ้านอีสานเหนือและอีสาน ก่อนและหลังมีแผน พัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ : มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

สุวิทย์ วีระศาสตร์ และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข. 2529. รายงานการวิจัยการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคมและวัฒนธรรมในหมู่บ้านอีสานกรณีบ้านโนนตะแบก. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

สุวิทย์ วิบุลผลประเสริฐ (บ.ก.). 2542. การสาธารณสุขไทย พ.ศ.2540-2541. นนทบุรี : สำนักนโยบายและแผนสาธารณสุข กระทรวงสาธารณสุข.

Grawbowsky, Volker. 1993. *An Early Thai Census; Translation and Analysis*. Institute of Population Studies, Chulalongkorn University.